

Marcin Wójcik

Spółeczno-kulturowy wymiar przestrzeni wiejskiej

Studia z geografii człowieka

**Spółeczno-kulturowy wymiar
przestrzeni wiejskiej
Studia z geografii człowieka**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Marcin Wójcik

Spółeczno-kulturowy wymiar przestrzeni wiejskiej

Studia z geografii człowieka

Marcin Wójcik – Uniwersytet Łódzki, Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT
Wiesław Maik

REDAKTOR INICJUJĄCY
Katarzyna Włodarczyk-Gil

REDAKCJA TECHNICZNA I JĘZYKOWA
Bogusław Pielat

SKŁAD, ŁAMANIE I OPRACOWANIE GRAFICZNE
Karolina Dmochowska-Dudek

KOREKTA TECHNICZNA
Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI
Polkadot Studio Graficzne
Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Zdjęcie wykorzystane na okładce autorstwa Marcina Wójcika
wieś Grabowiec w woj. podlaskim

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Marcin Wójcik, Łódź 2021
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.10292.21.0.M

Ark. druk. 10,125

ISBN 978-83-8220-528-2
e-ISBN 978-83-8220-529-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 665 58 63

Pracę tę dedykuję dzieciom – Adasiowi i Zosi

Spis treści

Przedmowa	9
1. Refleksja teoretyczna o rozwoju i aktualnym stanie geografii człowieka w Polsce	13
2. Budzenie „uśpionego potencjału” miejsc	37
3. Wyobrażenie wsi jako forma reprezentacji przestrzennej	81
4. Wiedza i miejsce. Rolnictwo w dyskusji międzypokoleniowej	109
Zakończenie	135
Literatura	143
Spis tabel	159
Spis rycin	159

Przedmowa

W 2012 r. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego opublikowało monografię mojego autorstwa pt. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Była ona zwieńczeniem okresu studiów nad kwestiami przemian problematyki i metod badań wsi w polskiej geografii w czasie około stu lat (od przełomu XIX/XX w. do przełomu XX/XXI w.). W pracy tej wyraziłem pogląd o potrzebie całościowego oglądu rzeczywistości wiejskiej z punktu widzenia geografii człowieka wywodzącej się z tradycji klasycznej, przede wszystkim z francuskiego posybilizmu geograficznego (koncepcja regionalna w geografii). Tym samym zwróciłem uwagę na to, że geograf wsi powinien dążyć do wielopłaszczyznowego poznania i wyjaśnienia indywidualności przestrzennej – regionów (wiejskich) i miejsc. Podkreśliłem wówczas, że w geograficznych badaniach wsi brakuje pogłębionych studiów nad współczesną specyfiką rozwoju, przekształceń układów społeczno-osadniczych w skali lokalnej – gmin, miejscowości, sąsiedztw, siedlisk. Kluczową kwestią dla wyjaśnienia geograficznego jest zainteresowanie koncepcjami społecznymi i kulturowymi, które eksponują podmiotową rolę człowieka w środowisku. W ciągu ostatnich lat pracy utwierdziłem się w przekonaniu, że podejścia społeczno-kulturowe geografii wsi wnoszą oryginalny punkt widzenia do badań wiejskich prowadzonych w geografii wsi przez przedstawicieli nauk społecznych, a bezpośrednie zetknięcie z terenem, jako istotny element studiów nad wsią, jest niezastąpione dla określenia relacji człowieka z jego środowiskiem życia.

W niniejszej publikacji przedstawiam wybrane efekty pracy badawczej dotyczące kwestii przede wszystkim społeczno-kulturowego wymiaru przestrzeni wiejskiej. W książce skoncentrowano się na trzech aspektach tego wymiaru, tj. krajobrazie kulturowym wsi i jego społecznej ocenie, wyobrażeniach przestrzennych oraz relacji człowieka z otoczeniem. Wstępem do poruszanych zagadnień jest autorska interpretacja rozwoju geografii człowieka oraz jej współczesna specyfika badawcza, które stanowią pewien fundament do zakotwiczenia poruszanych kwestii. Rozdziały zasadnicze są natomiast

pokłosiem wybranych prac badawczych z ostatnich lat podejmowanych w ramach projektów naukowych. Monografia ta jest próbą syntezy prac, które zostały rozwinięte, poszerzone oraz na nowo zinterpretowane w odniesieniu do przedstawionego w pierwszym rozdziale książki pola przedmiotowego geografii człowieka. Czytelnik odnajdzie w niej nie tylko problematykę zjawisk kształtujących polską wieś, ale również refleksję dotyczącą przemian teoretyczno-metodologicznych geografii człowieka.

Idea tej pracy zrodziła się m.in. jako efekt zainteresowania dyskusją o specyfice badawczej geografii człowieka, zwłaszcza we współczesnych uwarunkowaniach instytucjonalnych i społecznych. W najbardziej obszernej w ostatnich latach dyskusji na temat przyszłości dyscypliny (por. Suliborski 2016) coraz wyraźniej część autorów argumentowała, że na geografii człowieka należy spojrzeć z punktu widzenia długiego czasu jej rozwoju oraz podejść teoretyczno-metodologicznych (Maik 2016; Wójcik 2016a). Zdaniem W. Maika (2016, s. 30) geografia człowieka akcentuje tendencje integrujące, zwracając uwagę na podmiotową rolę jednostki w środowisku. Autor argumentuje, że koncepcja geografii człowieka różni się od koncepcji geografii społeczno-ekonomicznej, która zakłada spojrzenie dezintegrujące (Maik 2016, s. 30). Jest to obecnie o tyle istotne, że bardzo wiele treści i metod charakterystycznych dla modelu uprawianej w Polsce geografii ekonomicznej, a później geografii społeczno-ekonomicznej, wypełniło koncepcję gospodarki przestrzennej, której podstaw część badaczy upatruje w geografii stosowanej (Suliborski 2018). Namysł nad współczesną koncepcją geografii człowieka jest efektem poszukiwania alternatywy dla panujących powszechnie tendencji dezintegracyjnych w geografii w ogóle oraz częstego niedostrzegania przez naukowców kluczowej roli dyskusji teoretyczno-metodologicznej w formułowaniu kwestii badawczych. W. Maik (2016) wskazując argumenty za reaktywacją terminu *geografia człowieka* podkreśla historyczny rozwój badań i zainteresowanie dyscypliny badaniami koncepcjami i modelami opisującymi egzystencję człowieka na Ziemi w kategoriach takich pojęć, jak siedlisko, środowisko, przestrzeń czy miejsce. Wśród współczesnych uwarunkowań autor wskazuje na krytyczne podejście do naturalizmu oraz włączanie się geografii w aktualną dyskusję nad kondycją społeczeństwa i jednostki w świecie.

Celem pracy jest próba określenia pola przedmiotowego geografii człowieka w odniesieniu do rozmyślań filozoficzno-teoretycznych M. Foucaulta (2005 [1967]) dotyczących relacji czasu i przestrzeni, zwłaszcza ich roli

w konstrukcji struktur i relacji społecznych. W geografii człowieka kluczową rolę odgrywają koncepcje i modele przestrzeni, na które można spojrzeć w kontekście różnych form zamieszkiwania ludzi (osadnictwo), ich zmiany w czasie, oraz w odniesieniu do przemian cywilizacyjno-kulturowych. W tym przypadku są to nawarstwiające się w czasie ujęcia, które moim zdaniem można odnieść do trzech zasadniczych typów analizy zjawisk w przestrzeni wyróżnionych przez M. Foucaulta (2005 [1967]), tj. *umiejscowienia*, *rozciągłości* i *usytuowania*.

Poszczególne rozdziały, które odpowiadają trzem przypadkom badań nad osadnictwem wiejskim, prezentują kwestie odnoszące się do wyjaśnienia relacji człowieka z przestrzenią, rozumianą jako podłoże jego egzystencji. We wszystkich badaniach przeplatają się trzy kluczowe dla geografii człowieka kwestie, tj. problemy opisu stanu i przekształceń krajobrazu kulturowego, tożsamości terytorialnej oraz miejsca człowieka i społeczności lokalnych w przestrzeni. Celem rozdziału pierwszego jest wskazanie i wyjaśnienie możliwości ochrony cennych układów ruralistycznych oraz motywacji społeczności lokalnych do długofalowych działań w tym zakresie. W drugim rozdziale podejmowany jest problem przywiązania ludzi do swych miejsc zamieszkania. Cel w tym przypadku dotyczy wyjaśnienia podstaw waloryzacji wsi jako miejsc egzystencji, a ważnym elementem tego badania jest próba metodyczna zastosowania odrębnych szkiców do analizy wyobrażeń jako formy reprezentacji przestrzennych. W trzeciej części, ukazującej przypadki badań społeczno-kulturowych wsi, podjęto próbę wyjaśnienia procesu transferu wiedzy rolniczej w wielopokoleniowych gospodarstwach rodzinnych. Celem badawczym, z punktu widzenia zarysowanej koncepcji geografii człowieka, było ustalenie roli wiedzy w zależności od jej źródeł (środowisko lokalne i ponadlokalne) oraz określenie zmian, które zachodzą w tym zakresie w zależności od pokolenia pracującego w gospodarstwie rolnym.

Praca kończy się wnioskami, w których oceniono możliwości poznawcze przedstawionej w niej problematyki badawczej oraz ich rolę w kształtowaniu podstaw odrębności teoretyczno-metodologicznej geografii człowieka. Wskazano również podstawowe kwestie dotyczące przemian społeczno-kulturowych przestrzeni wiejskiej. Jest to o tyle istotne, że wieś od ok. 15 lat podlega bardzo istotnym przekształceniom, co w tym zakresie wpływa na jej inne cechy osadnicze, zwłaszcza morfologiczno-krajobrazowe i funkcjonalne.

1. Refleksja teoretyczna o rozwoju i aktualnym stanie geografii człowieka w Polsce

1.1. Wiek geografii człowieka

Jubileusze, które obchodzimy w ostatnim czasie, w tym obchody setnej rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę, skłaniają również do refleksji nad genezą, ewolucją i osiągnięciami geografii człowieka w tym okresie. Z premedytacją używam określenia *geografia człowieka* (ang. *human geography*, fr. *géographie humaine*, niem. *Anthropogeographie*), a nie geografia społeczno-ekonomiczna, ponieważ uważam ją za gałąź geografii o oryginalnym, całościowym punkcie widzenia, którego nie można przedstawić w odniesieniu do formalnych podziałów na subdyscypliny czy specjalności geograficzne. Twór językowy *geografia społeczno-ekonomiczna* jest efektem wprowadzenia po drugiej wojnie światowej paradygmatu *geografii ekonomicznej* i jego ewolucji w kierunku włączania w jej obręb zagadnień najpierw demograficzno-społecznych (lata 70. i 80. XX w.), a później, od lat 90. XX w., ściśle społecznych (por. Maik 1992; Suliborski 2001; Wójcik, Suliborski 2014; Maik 2016).

Geografia człowieka ma długą tradycję rozwoju i wynika z zainteresowania badaczy relacjami łączącymi grupy ludzkie z podłożem fizycznym (ziemią). Przełom drugiego i trzeciego dziesięciolecia XXI w. jest ważny dla geografii człowieka również z innego względu. Minęło sto lat od śmierci Paula Vidala de la Blache'a, francuskiego uczonego, który stworzył podwaliny tej dyscypliny, a jego monumentalne dzieło *Principes de la géographie humaine* (1922), opublikowane po śmierci autora, stało się źródłem inspiracji dla kolejnych pokoleń geografów reprezentujących to specyficzne widzenie świata, oparte na przekonaniu o sile relacji człowieka i przyrody oraz ludzkim wymiarze przestrzeni (por. np. Buttimer 1993). Geografia jako jedna z najstarszych dziedzin wiedzy istnieje w zmieniających się uwarunkowaniach cywilizacyjnych – ogólnych i regionalnych. Geografia od zarania dziejów stanowiła pewien sposób postrzegania i interpretacji świata, którego cechą było określenie relacji człowieka z naturą, a w szerszym rozumieniu z podłożem

jego działań, którym jest ziemia (zespół elementów przyrodniczych i antropogenicznych). Antropocentryzm – punkt widzenia, który w dziejach geografii występował z różną siłą, leżał u podstaw uformowania się jej jako odrębnej dyscypliny nauk (Jędrzejczyk 1997). Z dużą pewnością można stwierdzić, że geografia narodziła się jako geografia człowieka, bo to człowiek i cywilizacje (kultury), które wytworzył w określonych uwarunkowaniach naturalnych, od początku stanowiły oś problemową w rozważaniach o świecie (por. Wójcik 2016a). Świat zamieszkały przez człowieka – ekumena – budził ciekawość poznawczą do tego stopnia, że geografia stała się częścią rozważań filozofii antycznej, jak i późniejszych jej nowożytnych prądów intelektualnych (por. Burke, Lowenthal 2011).

Kolejny podrozdział zawiera próbę własnej oceny rozwoju i obecnego stanu geografii człowieka z punktu widzenia czasu i miejsca, w których się dziś znajdujemy. Pisząc o czasie mam na myśli wyzwania, które stoją przed nami, kiedy na przeszłość patrzymy już nie tylko z perspektywy wojennej i powojennej traumy, ale również jako bogatsi o różne doświadczenia postkomunistycznej transformacji i akcesji europejskiej. Pisząc natomiast o miejscu odnoszę się do specyfiki naszego umiejscowienia w przestrzeni kontynentalnej i globalnej, różnych aspektów „przestrzenności”, które wpływały na losy państwa oraz instytucji, w tym również na ramy geografii człowieka jako dziedziny badań naukowych, a także jej praktycznych zastosowań. W tym kontekście mam nadzieję, że refleksja towarzysząca czytelnikowi w wymiarze teoretycznym i empirycznym będzie odnosiła się do rozważań o geografii człowieka w obliczu tradycji jej rozwoju oraz współczesnych idei.

1.2. Teoretyczne ramy odniesienia

Przemyślenia w zakresie teoretycznym odnoszą się do wybranych prac, które w moim przekonaniu stanowią dobrą ilustrację do własnej interpretacji przemian wpływających na ukształtowanie geografii człowieka. Po pierwsze uważam, że geografia człowieka jest „historyczna”, tzn. ma genezę, a w jej rozwoju można wyróżnić etapy, w których określone zwroty wynikają z oddziaływania czynników wewnętrznych dyscypliny, związanych zazwyczaj ze zmianami form jej instytucjonalizacji, oraz zewnętrznych, umiejscowionych w otoczeniu przyrodniczym, społecznym, ekonomicznym i politycznym (por. Maik 1992). Ważną kwestią jest uformowanie się badań geograficznych w Polsce, co pozwala odnieść się do kwestii ogólnych podejmowanych w geografii światowej, jak i specyfiki krajowej czy regionalnej (por. Johnston, Claval 1984). Po drugie dostrzegam w specyfice rozwoju dyscypliny rolę instytucji, zwłaszcza w zakresie formowania się programów badawczych, szkół naukowych i ich liderów (por. Maik 1992). Po trzecie w obrębie geografii, w tym

również w geografii człowieka, opracowano programy badawcze opierające się na kluczowych dla dyscypliny pojęciach, takich jak przestrzeń (miejsce), środowisko, krajobraz i region (por. Maik i in. 2005).

Pogłębione rozwinięcie wszystkich wyżej zarysowanych kwestii przekracza możliwości niniejszego opracowania¹. W sensie ogólnym można posłużyć się pracami geograficznymi, które same w sobie stanowiły syntezę badań i koncepcji. W powojennej (po 1918 r.) historii myśli geograficznej można wskazać publikacje, w których uogólniono wiedzę dotyczącą różnych zagadnień szczegółowych (synteza). Stanisław Pawłowski, który po odzyskaniu niepodległości tworzył instytucjonalne i merytoryczne podstawy geografii w Poznaniu, żywo interesując się jej różnymi aspektami, nie ustawał w wysiłkach na rzecz upowszechnienia wiedzy oraz walorów edukacyjnych dyscypliny w społeczeństwie. Pierwsza dekada polskiej niepodległości zaowocowała serią prac o zakresie i istocie geografii, w tym podręcznikami przeznaczonymi do nauczania tego przedmiotu w szkołach. S. Pawłowski (1928) pisał wówczas, że geografia jest nauką

o zjawiskach fizycznych, biologicznych i **ludzkich** w ich rozmieszczeniu na powierzchni Ziemi oraz w ich **wzajemnym związku** ze sobą i z Ziemią, wreszcie w ich charakterystycznych **zespołach** na powierzchni Ziemi, które to zespoły zwiemy krajobrazami. Zadaniem geografii jest **synteza krajobrazowa**, a celem porównawcza geografia kraju i zrozumienie krajobrazów. Istotą przeto geografii jest **przyczynowo-przestrzenna synteza** [wyróżnienia – M.W.].

Definicja ta łączy różne cele (funkcje poznawcze i praktyczne) geografii. Z jednej strony wskazuje na szerokie pole zainteresowania geografii, a tym samym jej kompleksowość (zjawiska fizyczne, biologiczne i ludzkie), z drugiej zaś – na sferę poszukiwania powiązań (relacje człowiek – środowisko) oraz na ideę rozpatrywania relacji w przestrzeni (np. rozmieszczenie i rozprzestrzenianie się zjawisk). Dodatkowo S. Pawłowski wskazywał na badania nad krajobrazem jako na syntezę elementów i relacji w środowisku (typy krajobrazów). Zastosowanie metody porównawczej prowadziło zaś do wskazania indywidualności krajobrazów, co wprost zmierzało do wyróżnienia regionów (krain) geograficznych – efektu przyczynowo-przestrzennej syntezy oraz określonych miejsc reprezentujących przewodne cechy obszarów (por. np. Plit 2005).

Znamienne jest to, że ten sam wybitny polski geograf już w pierwszym zeszycie „Przeglądu Geograficznego” (t. 1, z. 1–2), który ukazał się u progu polskiej niepodległości, przybliżył czytelnikom zakres i cele rodzącej się

¹ Szeroki przegląd tej problematyki można odnaleźć w serii wydawniczej Podstawowe idee i koncepcje w geografii.